

MADANIY-PSIXOLOGIK OMILLARNING O‘ZBEK TILI EKOLOGIYASIDAGI O‘RNI

Suvonova Ruxsora Umar qizi,
UrDU magistranti

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tili ekologiyasini belgilovchi omillar ichida madaniy-psixologik omillarning o‘rni alohida tadqiq etiladi. Milliy til ongi, lisoniy tafakkur, verbal assotsiatsiyalar, olamning lisoniy manzarasi, milliy qadriyatlarning tilda aks etishi, taqlid va etalon psixologik mexanizmlari, shuningdek jargonlashuv jarayonlari kabi masalalar ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, til taqdiri ko‘p jihatdan jamiyat a‘zolarining psixologik holati, milliy qadriyatlarga munosabati va o‘zlikni anglash darajasiga bog‘liq.

Kalit so‘zlar: til ekologiyasi, madaniy-psixologik omillar, milliy til ongi, lisoniy tafakkur, verbal assotsiatsiya, lingvomadaniyatshunoslik, olamning lisoniy manzarasi, milliy qadriyat, jargonlashuv.

Til hodisasi hech qachon jamiyatdan, xalq tafakkuridan va uning ruhiy olamidan ajralgan holda mavjud bo‘lmaydi. Til – millatning nafaqat muloqot vositasi, balki uning dunyoqarashi, qadriyatlari va psixologik xususiyatlarini o‘zida mujassam etuvchi noyob hodisadir. Shu boisdan til ekologiyasi masalasini o‘rganishda ekstralingvistik omillar orasida madaniy-psixologik omillar alohida, hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Til ekologiyasi kontsepsiyasining asoschisi amerikalik tilshunos E.Xaugen bo‘lib, u tilning muhit bilan o‘zaro munosabatini, jumladan uning ijtimoiy-psixologik shart-sharoitlarga bog‘liqligini ilmiy jihatdan asoslab bergan¹²⁰. Mazkur maqolaning maqsadi esa o‘zbek tili ekologiyasidagi madaniy-psixologik omillarning tarkibiy qismlarini, ya‘ni milliy til ongi, lisoniy tafakkur, verbal assotsiatsiyalar, milliy qadriyatlarning tilda aks etishi hamda taqlid va jargonlashuv kabi psixologik mexanizmlarni chuqur tahlil qilishdan iborat.

Madaniy-psixologik omillar deganda til taraqqiyotiga ta’sir ko‘rsatuvchi, jamiyat a‘zolarining ongi, tafakkuri, qadriyatlar tizimi va ruhiy holati bilan bog‘liq bo‘lgan omillar majmuasi tushuniladi. Bu omillar guruhiga milliy til ongi, lisoniy tafakkur, an‘ana va urf-odatlariga munosabat, shuningdek taqlid, obro‘-etalon va boshqa ijtimoiy-psixologik mexanizmlar kiradi.

¹²⁰Haugen E. The Ecology of Language. — Stanford: Stanford University Press, 1972.

Bunday omillarning o‘ziga xosligi shundaki, ular til tizimining o‘zida emas, balki til egalarining ichki dunyosida, ongida shakllanadi va shu orqali tilga bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ularni o‘rganishda tilshunoslik bilan bir qatorda psixologiya, etnologiya va madaniyatshunoslik metodlaridan ham foydalaniladi.

Til ongi – millatning o‘z tiliga, uning tarixiy-madaniy qadriyatiga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi psixologik kategoriya bo‘lib, u alohida shaxs darajasida ham, butun jamiyat darajasida ham namoyon bo‘ladi.

Mustaqillik davrida o‘zbek xalqining milliy o‘zligini, davlat mustaqilligining ijtimoiy ahamiyatini anglab yetishi kabi ijtimoiy-psixologik omillar tilda pretsedent nomlar va milliy-madaniy leksikaning faollashuviga sabab bo‘ldi.

Bu holat shuni tasdiqlaydiki, jamiyatning ichki psixologik holati – milliy g‘urur, o‘tmishga hurmat, kelajakka ishonch – til taraqqiyotining eng muhim ma’naviy zaminini tashkil etadi. Til ongi yuksak bo‘lgan jamiyatda ona tiliga nisbatan “muhofovazachi” munosabat shakllanadi, bu esa til ekologiyasini sog‘lomlashtirishning zaruriy shartidir.

Lisoniy tafakkur tushunchasi esa til va tafakkurning uzviy bog‘liqligini ifodalaydi. Inson dunyoni o‘zi so‘zlashadigan til orqali idrok etadi, tushunchalar olamida yashaydi. Olam haqidagi axborotlarning katta qismi insonga til orqali yetib keladi, shu sababli inson tushunchalar olamida yashaydi, tushunchalar olami esa aqliy, ruhiy va ijtimoiy ehtiyojlar bilan chambarchas bog‘liqdir.

Zamonaviy psixolingvistikada lisoniy ongni o‘rganishning eng samarali usullaridan biri – assotsiativ tajriba hisoblanadi. Bu usul til egalarining muayyan so‘zga nisbatan qanday assotsiatsiyalar hosil qilishini aniqlash orqali ularning ichki dunyosini, milliy-madaniy xususiyatlarini ochib beradi.

Verbal assotsiatsiyalar til egalarining milliy-madaniy, ijtimoiy va gender belgilari haqida ma’lumot beradi hamda ularning lisoniy ongi, tafakkur faoliyati va nutq tuzish mexanizmini tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi; inson o‘ziga xos psixologik xarakter bilan dunyoga kelib, uning fe’l-atvori psixologik va ijtimoiy omillar ta’sirida shakllanadi.

Bu ma’lumotlar shuni ko‘rsatadiki, til birliklarining semantik maydonlari nafaqat lingvistik, balki chuqur psixologik zaminga ham ega. Binobarin, o‘zbek tilining lug‘at boyligini tadqiq etishda uning tashuvchilari – o‘zbek xalqining – psixologik xususiyatlarini hisobga olish ilmiy tahlilning muhim sharti hisoblanadi.

Til va madaniyat o‘rtasidagi bog‘liqlik lingvomadaniyatshunoslik fanining asosiy predmetini tashkil etadi. Bu yo‘nalish tilni xalq madaniyatining o‘ziga xos ko‘zgusi sifatida talqin qiladi.

Qadriyat deganda ma’lum bir tarixiy davr va muhitda ijtimoiy ahamiyatga ega bo‘lgan, ijobiy baholanuvchi, o‘ziga nisbatan intilish uyg‘otuvchi ideal hodisalar tushuniladi. Milliy

qadriyat esa millat hayotida shu talablarga javob beruvchi, jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi va uning a’zolarida ijobiy hissiyot uyg‘otuvchi mazmun sifatida namoyon bo‘ladi. Qadriyatning emotsional jihati uning psixologik ahamiyatini ham ochib beradi, chunki u madaniyatda shaxs ongida shakllanadi.

“Olamning lisoniy manzarasi” tushunchasi ham shu nuqtayi nazardan muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tushuncha til orqali shakllangan, muayyan xalqqa xos bo‘lgan dunyoqarashni ifodalaydi.

Tilshunoslik tillarni xalqlar madaniyatining ko‘zgusi sifatida o‘rganmog‘i lozimligi ta’kidlanadi. O‘zbek tilida qo‘llanilayotgan “olamning lisoniy manzarasi” atamasi ham xuddi shu g‘oyani – tilning muayyan xalq tafakkuridagi obrazli in’ikosini – ifodalaydi.

Frazeologik birliklar, ya’ni turg‘un so‘z birikmalari va maqollar bu borada ayniqsa qimmatli material hisoblanadi, chunki ularda xalqning ko‘p asrlik hayotiy tajribasi, dunyoqarashi va psixologik xususiyatlari mujassamlashgan bo‘ladi. Xuddi shu tarzda tug‘ilish va o‘lim kabi tub insoniy tushunchalarning tilda ifodalanishi ham xalqning madaniy-diniy qadriyatlarini o‘zida aks ettiradi.

O‘zbek tilida tug‘ilish va o‘lim tushunchalari bilan bog‘liq so‘z va iboralarining semantik-madaniy tahlili til, madaniyat va idrok o‘rtasidagi chambarchas munosabatni, shuningdek tilning inson fundamental kechinmalari va his-tuyg‘ularini kodlash usullarini ochib beradi.

Til taraqqiyotida so‘z o‘zlashtirish jarayoni faqat ob’ektiv ehtiyojdan emas, balki chuqur psixologik asoslardan ham kelib chiqadi.

So‘zning o‘zlashishi va uning milliy til faol lug‘ati tarkibiga kirishi ko‘pincha yangi tushunchaning ayni shu jamiyat bag‘rida yuzaga kelmagani, tilda semantik va shaklan muqobilning yo‘qligi, asimmetriya hodisasi, taqlid qilish va ibrat olish kabi psixologik omillar ta’sirida amalga oshadi. Shuningdek, terminologiya yoki jargonning kelib chiqish manbasiga ko‘ra bir xillikka intilish, atalayotgan narsaning ijtimoiy maqomini ko‘tarishga bo‘lgan qiziqish ham so‘z o‘zlashuvida muhim ahamiyat kasb etadi

Bu mexanizmlar, ayniqsa, yoshlar nutqida yaqqol namoyon bo‘ladi: ma’lum bir so‘z yoki ibora “zamonaviylik”, “obro‘lilik” belgisi sifatida qabul qilinsa, u tezda keng tarqaladi, garchi adabiy til me’yorlariga mos kelmasa ham.

Leksik birliklarning ma’nosini anglamay ishlatilishi oqibatida ba’zi o’smirlar ongi va nutqida jargon so‘zlar o‘rnashib qolmoqda, bu esa yosh avlod tarbiyasiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda; shu bilan birga jargonlarning ko‘pchiligi o‘tkinchi va vaqtinchalik bo‘lib, davr o‘zgarishi bilan tez o‘zgaradi.

Ekolingvistik nuqtayi nazardan bunday jarayonni faqat salbiy hodisa sifatida emas, balki tilning ijtimoiy muhitga psixologik moslashuvining o‘ziga xos ko‘rsatkichi sifatida ham

talqin etish mumkin. Biroq bunday moslashuv adabiy til me'yorlarini izdan chiqarmasligi, nutq madaniyatining pasayishiga olib kelmasligi zarur.

Til hodisalarining ijtimoiy shartlanganligi bilan bir qatorda uning ruhiy-psixologik tomoniga ham e'tibor qaratilishi zarur, chunki nafaqat individual psixologiya, balki sotsiologiya ham tilshunoslikning muhim asosi bo'lib xizmat qiladi. Psixologiya fanida inson psixikasining namoyon bo'lish shakllari – psixik jarayonlar, xulq-atvor, faoliyat mahsullari – nutq va til orqali ham kuzatilishi mumkin. Psixik aks ettirish nafaqat hissiy obrazlarni, balki mantiqiy tafakkurni, madaniyat mahsulini o'zida ifodalovchi ijodiy fantaziyani ham qamrab oladi, bu esa o'z navbatida til tarkibiga kiruvchi belgilar tizimining mohiyatiga uyg'unlashadi.

Demak, shaxs darajasidagi psixologik xususiyatlar – idrok, xotira, tafakkur, emotsiya – jamiyat darajasida umumlashib, milliy til madaniyatining shakllanishiga xizmat qiladi. Shu bois til ta'limi va til siyosatida nafaqat lingvistik, balki psixologik-pedagogik yondashuvlarni ham hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

O'tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarni shakllantirish imkonini beradi: 1) o'zbek tili ekologiyasida madaniy-psixologik omillar tilning ichki, ma'naviy-ruhiy asosini tashkil etadi; 2) milliy til ongi va lisoniy tafakkur jamiyatning o'z tiliga bo'lgan munosabatini belgilaydi, bu munosabat esa milliy o'zlikni anglash darajasiga bevosita bog'liq; 3) verbal assotsiatsiyalar va lingvomadaniy tahlil usullari til egalarining psixologik-madaniy xususiyatlarini ochib berishda muhim ilmiy vosita hisoblanadi; 4) milliy qadriyatlarning tilda aks etishi, xususan frazeologik birliklar orqali, xalqning ko'p asrlik tajribasini saqlab qoladi; 5) taqlid, obro'-etalon va asimmetriya kabi psixologik mexanizmlar til o'zgarishlarining, jumladan jargonlashuvning, ichki sabablarini tushuntiradi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tili ekologiyasini sog'lom saqlash, uning boyligi va sofligini ta'minlash uchun madaniy-psixologik omillarni ilmiy jihatdan chuqur o'rganish, ularni til siyosati va til ta'limi amaliyotida izchil hisobga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Haugen E. The Ecology of Language. – Stanford: Stanford University Press, 1972.
2. Hamidova F. (n.d.). O'zbek tilining internet davridagi rivojlanish yo'nalishlari. Modern Educational System and Innovative Teaching Solutions: European Science International Conference.
3. Rahimova M. Problems of translating ecological neologisms in media texts. The Lingua Spectrum, 10(1), 2025. 279–284.

4. Ro‘ziyev Y.Z., Abdullayeva B.S. Mediasavodxonlik va axborot madaniyati: Oliy o‘quv yurtlarining barcha yo‘nalishlari talabalari uchun darslik. – T.: O‘zbekiston, 2024. – 260 bet.

5. Xaydarova N. X., Obidova N. J., & Xamidullayeva M. X. (2024). Internetning O‘zbekistonga kirib kelishi va rivojlanishi. Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan, 2(5). – P. 7-11.